

АРЫГ АГААР ТУРЗУН ДЭЭШ

Чоокку аш чылдардан бээр «экология» деп сөстү улууда, бичи-даа кижилер чугалап, оон ужуру-дузаны биле, ажыктыг чоруун медресе турар апараган. Ол талазы-биле тускай комитет-даа тургустунган. Экология дээрге бисти дескиндир турар бойдустан хураалы-ле болгай. Ким арыг агаарга айыраң-чайт чектер, ногаан үнүштер, артыш-шаанак, чойган, шивн, пеш, чодураалар, агы-кангы, аржаан-суглар-чавыш оларнын айдыссыг чыдын тынып агаарлаак-саа боор? Ким чайгы арыга улу-биче куштарнын яны-бүрү унун дышкысав боор? Ким ач-мен, балык-байланын, мал-маганын чаражын чаптап магадас деп? Ол-ла бүгү долаангыр турар бойдустан хураалы-ле.

Ам Чаданна хоорайда кышкы, чакыг үелерде агаар-бойдустан байдалын сизерге таныштырып көрей. 1991 чылдаа январь 1-ини сан-мезээни баурап алмга, 10800 хире кили 1239 суу-биче олар бажынарда, оон кадында хоорайда яны-бүрү албан черлеринде 83 көчөгэр-калар чыл иштинде 27 муң ажыг тонна хөмүр-дашты отту-луп турар. Шаа ол хөмүр-даштан, чурттага бажынарнын хоодалары арыг агаарже чедир хыппан хөмүр артыкчылар болгаш хуа-ийбаны хоорайнын бир чурттакчыга оонаштыр чыл иштинде 142,7 килограммын үндүр откап, чаашкыналарын турар. Оон кадында хоорайда көчөгэр-каларнын чоон, чодал, узун, чикке хоодаларын бир чурттакчыга хамаарыштыр 777 килограмм хуа-ийба болгаш хөмүрүн хензир артыкчыларын үндүр чашкынап турар. Никитиз-биле Чаданна бир чурттакчыга чыл иштинде 919,7 килограмм шак ындыг «шааннады» чектирип турар-дыр. Хөмүр ыжында хөмүрүг, хоралыг ажыг ыш (углекислый газ) бар. Ону хоорай чурттакчыны чылда чекени кирип тынып ап турары дээрин ким-даа тодаратпаан.

Оон чылдагылы ол чүве мынаан, сөөлүг чылдарда екенинде дегидрен, дараан, бронхиттен, астмадан улу-даа, бичи-даа кижилер көүдөп турарын эмчелерини сан-чугарай-лары бадтыкпал турар.

Манса удуз чүпү канчалза акка? Бир-тэ хоорай чер болганда, кедир үеи бодал, бистин чурттап артып каар салгалымсак ажыг ыш эвес, арыг агаар турзун дээш амдыгааш-тан эгелен тыпчуткен чыгыс ай одалга системаны төсөл-лөп туруп тургустур үе ыраккы соруга эвес, а бо хүнүгү айтырып болап турар. Ону кылырдыга акша-төгөриг херек. Тымтынар, диленир, чогуур черлерге чедер, хой санаашкы-ларын кылар херек, Москва чыгыс хүн түндүк бербиз-не болгай. Ол иштинде Чаданна даа ындыг. Республиканын коммунада ачы-дуузынын чаалай-жаылашканын талазы-биле өң чымып калган хоорай Чаданна бооп турар. ТЭЦ дугайын-да айтырып дегипт шиптирлеттинмес, боолунам-ла-й-наан. Оон өскө аргазы чүд?

Чыгыс-ла арга чүд дээрге, шак ол 83 көчөгэр-каларга никлон-фильтрлер (шүрүлөр) кылдырар херек. Ону күсүтес-се удурукчуларын (чүгө Чаданнада эвес, өске-даа суурлар, хоорайларда бар болуур ийин) 5000 чедир акшага торган үрзе чүд? Азы экология үрелден, чоуну кадымынга хора-а-ирип турары дээш кеземче херээ оттураа чүд? Ындыг шыгыг хемчелерин албас болза, кижилерин кадымын-га Чертюбиль хаалыг дегу чүд дигрелсип кел чыдар. Чүдө дие-1 тонна хөмүр-дашты 0,002 мн уран руудазы бар дээрин эртеден-чир тодалаткан. Ажык-биче чугала-даа, сөөлүг чылдарда асма, бронхит, туберкулезтүг улу-даа, бичи-даа кижилер бистин хоорайымын 1960-70 чылдарын дегенде-ден 2 катал көүдөзүнн эмчи статистикасы бадтыкпал турар.

Хоорайларда, суурларда көчөгэр-каларда шүрүл-тур-густун турар удурукчуларга хамаарыштыр Тыва АССР-ини Дээди Совети, Бойдуз камгалалынын комитетини эргенинде шак ындыг шыгыг тургола кылдыр хойбууну хулап алдыр чүве болза, бистин хоорай, суурларымын чурттакчылары 2000 чылда арыг агаарын тынып, ак-көк Тыва деп чаагай адимысты камгаллап аптарыныс чааваас.

Ам хоорайымын аманжыл турар яны-бүрү марканын автомашиналарын дутайн чугалажып көрээл. Бисте оларнын саны 724. Олар чылда 13 муң ажыг тонна бензин, солярканы чыгарып турар. Уау ажыл-агыйында, амды-ралга оларнын ажыг улу. Ындыг-даа болза хоралыг тала-зы база бар. Ол чүд дээрге, чыл иштинде оларнын ыш үн-дүрер хоодалары 2483 тонна углерод, коргулчун, азот бүдүмелерин үндүр үргүлүп турар. Ол бүдүмелер кандыг-даа дигри амтынарнын организминге өлүмүгү салдарын чедир элементтер-дир.

Эртеден-чирин чоктаа чаа тодаратканы-биле алдырга, акто-нашкыларын ыш үндүрер хоодаларындаан ыш-биле ка-ды бенопирин дээр суук чүдү база ылгалып үнүп турар бо-дан. Ол бүдүмелдин 0,001 мнigramм хемчээли тынып ор-ганнарны кирип докталар болза, дил дөү, кызыл-өш, өк-ле, баар, ижин, шөйүндү, бүрүктерге чингелээр аарыгын бир ай четтес хуусалда тымылаарып болаар. Ол чүгө рак тымылаар эвес, харын нерв системанын хораянп, тыртар аарыг тымылаар.

Чайгы узе хоорайымын асфальт чок болгаш куу доураак-доурун дээр-биле тутчу берген турар дээрин хөрөөк чүд.

Чүпү канчалза акка? КАН албан черинге газопальнатор-лун бээр, нормативтерин докталар, шүрүлери багай хоодал-ларын (газунительдер) автомашиналарын чолалачкы-ларын 100 ашак чедир шифтарат эргени КАН ажылдакчы-ларыга берзе чүд? Ачкан бензопирин, азот, коргулчун, уг-леродтан хосталым болуу ийик бис.

Ындыг янымыг дүрүмнерин Тыва АССР-ини иштинге док-таатса чүд?

Далар-оол ООРЖАК.

Бөгүн—Долгандыр турар хураалелди камгалаарының Бүгү-делегей хүнү

АРГАГА ЭЭ ХАМААРЫЛГАЛЫГ БОЛУР

Эним-арга ол дээрге чүдө ыштар, чүтүр-баазын үнүштер, чектер эвес-ле болгай, ол — арыг сугуук болгаш арыг агаарыг үлө-э-ини. Кижилерини болгаш янытталарын амдыралында арга-ыштарын салдарын улу-г ужуру-дузаны оон чөп-түг ажыгаларын келди-р улетти салгалдарымыска ар-тырып каарынын айтыры-ларын бола-ла тургузуп кел-ген.

Ынчалза-даа мынчага че-дир ыштарын кезип, ажыг-лаары оларын ажаар-кара-каларын, өстүрлерин кам-галаларын ажикият, бооп келген болуур ийин. Ону мындай сан-чугарайлар-биле көргүзүп болаар: Россия Фе-дерациясы чылдын-на ыш-ты кезип, оон агаардан үндүр сөөртүргө 5,8 миллиард рубль ажыглап турар болза, кестинген ыштарын оорун чаа ыш олурутушкунары-биле тургузарыга чүгө 150 миллион рубльдан чыгарып турар. Ам барыл ол кестин-ген ыштын чүгө кезип хире кезип чөпүгүг ажыг-ла-тынып турарын дуржула ба-дыткан, көргүзүп турар. Оон кадында ыш белекчиликче-рин ыш белекчиликче чоруу-тур, арга-эзмге кам-хай-ры чок бооп турарын дур-жулаар кайн хей, Чижээлээр-ге, эрткин чылын бистин рес-публикага ыш кезип турган

650 гектар чер канчаар-даа арыглаткымай артып кал-ган, 78 гектар черге чаа өзүн үнүп орган ыштар узуткатынган. Ол дээш ыш белекчиликчери 9906 рубль-ге торган. Ол дээрге чүдө илереттинген-дир, а чек-жеже ыш кескен черлер, уут-катынган арга-арыг кичээ-теге аалдынмай артып кал-ганын чугалаары берге.

Аргаларга аажок улу-г ка-ража, когаралды өрттер че-дирип турар. Эрткен 1990 чылда республикага 293 өрт демдегелеттинген, өртке таварышкан черлерини кем-чээли 13324 гектар чедип, өрттерин өжүреринге эвэс эвэс акша-херекти чарыг-даттынган.

Бистид арга-эзмивис бар-ры өртөк чок бооп турар, ычкангаш акша ындыг кам-хайыра чок, төтөгелерин ха-маарылга тургустунуп келген деп санаар мен. Чыгыс-ла чикке, оон кезер үезинге че-дир өзөринге булаң чүс чыл негеттинген бир кубометр ыш-ты кезип аарынын өртөз ба-заарга дууш каан ийи огу-реш өртөз хире болуур, а хе-рээжен сажожанын күрүне өртөз бир демир-орук авто-нууга додуур чүдүртүпүп болуур ышты кезип аарынын өртөзүгө дөмөй, Байдал бо-хөвөр турар болза, рынок экономикасы боттаман. Шаа ындыг экономиктиг хажы-

дымшыкынар арга-ыш ажыл-агыйында ажылдакчыларын ходаларына бады туруп алы-рыныс, азы өскөрү чугаа-лаарга, чажыт ыш белекчи-ликчери болурунче албады-келген. Ындыг ажыл-чор-тулганын түнелдери ам билингири; капитал салыш-кынарнын күсели-биле Ча-даннада, Балгазында, Ча-Хемде ыш болбаазыралдыр чектер туттунулаан, барва-ныг продукцияны бүдүрери-ниң талазы-биле планан чыдаан чыме көүдөп бер-ген. Арга ажылдакчыны — ыш белекчиликчи, арга даам-а-рыларын чорутуу-ла ийити эвэскеже сонгалаттынган, а адыр болу, ажыл-биле чу-гаалаарга, ыш улеттүрүпүп база бир министерствозу апа-рган.

Ындыг байдалдан үнүп болурунун оору чыгыс. Ол болза ыш белекчээр ажы-

чорудулганы арга-ыш ажыл-агыйында аныккалар болуур. Арга-ыш ажыл-агыйы болу-рун дөрт хула-тканын арга-камгалалы, ыш ажыг-ла-лынын таарыштырылганын, чурумчулугузын, аргаларын катал тургузарын, өстүрерин боттадылар, күсүлдер ужурул. Оон анында арга-ыш ажыл-агыйын болгаш аныгы-тыныш ажыл-агыйын (аппашкын хайгааралын дээрин ол) каттыштырары-нын дугайында айтырымын солунар арынарныга каш улаа көдүрүп келген мен.

Тыванын ыш ажыл-агый-нын девискээр бугурудоо каттыжымшыкын Ыш ажыл-агыйын министрствозу кылдыр эде тургусканын соонда арга-ыштын бүгү күрүн камгалалынын ажыл-дакчылары (арга даамалары) арга даамалдары-егер-лер болуур. Республиканын ыш ажыл-агыйын специ-алистери ыш белекчээр дээш кижилерден болгаш органи-зациялардан баш удуз ха-вырар ужурул магадлаал-дыг өртөк-түгү тырып аарынын чүрүмү ажалдап кылган, оон Тыва АССР-ин Министрлер Чөвүлүн 60 чылдын январь 14-те түзүл-ганын 11 дугаарыг док-таалы-биле күшүгү болду-рун. Белекчиликчери ыш белекчиликчери үезинге техно-логия чурумун хажыдыш-

кынарнын түнелсине бол-луп болуур экологтук болгаш экономиктиг каража-когар-ды болурунун талазы-биле ындыг магадлаалдыг акша-түнүп кириген. Ыш белекчээр 1 гектар черини магадлаалдыг өртөк-түгү 275 рубль болуур. Оон аны-нда, 1991 чылдын январь 1-де эгелен чок ыш породаларын аргадан бола барып кезип аарынын өртөз ортумаа-биле 5 рубль 20 көпөк апарган, азы моон мурунда турга-нындаан беш катал өскөн. Ынчалза-даа бир кубометр ышты кезип аарынын орту-маа делегей өртөктеринден ол ораичок эвээш бооп ар-тышпаан. АКСИ-та бола ба-рып кезип аар бир кубометр ыштын өртөз — 27,9 доллар бооп турда, СССР-де орту-маа-биле чүгө 1 рубль 93 көпөк бооп турары кайгам-чык. Ол-ла өртөктер Шпе-цияда — 22,2 доллар, Фин-ляндияда — 32 доллар. Тур-гузу сактан ыштарын өртө-зү ындыг улу-г чурттада ыш кескен черлерге арты-чылар артып калбас.

Ам ыш ажыл-агыйын ак-шаландарынын айтырымын керүлүтүп. Бир гек-тар арга-эзмивис черге ыш ажыл-агыйын чорударыга Россияда 1,5 рубль, а Тывада чүгө 0,36 көпөк үндүрү-лүп турар. А Украинада ол

чарыгалдар 21 рубль 18 көпөк, Эстонияда — 27 рубль 25 көпөк. Ычкангаш Россияныкы азы хей деви-скээрлеринде ыш ажыл-агый-нын чүгө продукция адырчыч угулганын чы-даагынын 60 сан-чугарайлар көргүзүп турар ышкыдыл.

Рынок харылааларыне шиптишкын үезинде арга-ыш ажыл-агыйын акшала-дырарын РСФСР-ини Арга-ыш ажыл-агыйын минис-терствозу болгаш оон чер-черлерде органдары, оон иш-тинде Тывага база, ботта-ры чорудар алаар. Ынаан акшалааларымыкынык кол үлөшкүлери аркада дээш төлөвир, магадлаалдыг өр-төк-түгүр, арга камгалалы-нын болгаш ажылдакчыны дээш хажыдышкыны дээр тургаал хемчегер болуур ужурул. Арга фондүзүн черлеринге адырар черлер, мал одалары, тургизм, арга-нын балыктарын чымыр дээш ышкы бугу-ле чүд-дөр өртөктиг болуур. Оларын хажыдышкын чөп, өске таа-лар аргаларын дилеп тып тургаш, чүгө ычкан, че-лишкыктыг ажылдап болуур бис.

Тыва АССР-ини Арга ажыл-агыйын девискээр-бугу-рун каттыжымшыкынын кол лексичийн.

ҮЕНИН ЧИДИГ АЙТЫРЫ

Тождо экология айтыры чылин-биле тургустунуп келген. Ан-мен, балык-бай-лан болгаш куштар ховартап, хемер, хөдөөр сыгып, ым оттарынг чамалызы чилип бар чыдыры эскерип турар бис. Районун бойдуз байлаан камгалар ду-гайында айтыры хей улаа көдүртүпүп келген. Ычкангаш сөөлүг үеде чамдык хемчегер алдынып турарын бөрүчү-дүр. 1985 чылда «Азас» заводиктин ийи-тиг застан тургусту. Тыва АССР-ини Иштиги херектер министрствозун, Бойдуз кам-галалынын күрүн комитетиниң шүтүм-беле вертоллет ажыглап тургаш, рейдлер кылганынын соонда, бойдуз кам-хайыра чок чоруктары хей-биле илеретти.

«Азас» заводиктин бойдуз камгалалы-нын эртем-шипчилер чери деп билер мен. Бойдуз шактага канчаар турганы хөвөр кылдыр кадалаган камгалалар, дигри амтынарнын өздүгүн хайгаарал, олар-ны кайн-бээр көжүрери — заводиктин чок соругулаз.

Заводиктин эртем ажылдакчылары бойдуз болушкуну-рун эртем бижимелдерин чорудуп тур-ар. Чуртун чамдык эртем-шипчилде ин-ституттары-биле шипчилде ажылын калы-чорудар керзини база чарып алган. Бо девискээр кижини канчалза-даа ажил-чорудалганын чоруту. Заводиктин ажылдакчылары бенин бо девискээрини кадымында бажынарлыг. Заводиктин де-вискээрини иштинге ылай-бээр аргыжар база чорутул. Машина, трактор-биле хөрүнүп бастырбас, самолет, вертол-ет-биле чымыс ужултас.

Азы дигри оон чүдүзүнү бир хе-вирип СССР-ини Кызыл дегеринде кир-бизин. Ол кундустарын кол-ла турум-чаан чери Азас хем, Оларнын чамалызын Баш-Хемде апарып салган. Сөөлү хай-гаралдан алган көөрге, олар мыла ту-румчү берген бооп турар. Буур, булан, сыны-мынгал, элик-хулоос, адыг, чер ха-ваны, черлик ыш, бөрү, дубрактыг дээш өске-даа аныр бо девискээрге бар. Бо чылын оларнын санаашкынын ужуз чүдө ажыглап база хаахтан чоруу тургаш, кылган. Канчал-даа камгалалыг чер болган, ан-мениниң өзүлүг-ла турлаа бол-ганын ол ойналашкын бадтыккан. А за-поведник девискээринде өске черлерде ак-мен-даа көзүлөс, хой-ле чүве машина-техника, кижин ийи болган.

Бо чүпү көргүзүп турары? Заповед-ник чок болза, Токунун ан-менин, балык-байланын кады ховартаан турар биж. Бойдуз камгалалынын тускай черинде кижилерини кайн хамаачыг ажылаар, төтөгелчир чоруу кызыгаралдан болган-да ан-менини, балык-байланын, арга-арыгын оон-мендан өзүп, дорууп турарын херечилеп турары ол.

Сөөлү узе заповедник дуузалыг ажил-агыйын тулап эгелээш. Эзээн каш ийилер-ин салып алган, оларын өстүрүп эгелээш. Бо чери эки билер, хоочун мал эмчизи Энрикхийн Ак, Иван Орай, Сергей Кол ду-залал ажил-агыйында ажилдап турар.

Заповедниктин девискээрини талазы-биле маргаладыг айтырылар турганын, оон чамдык ажылдакчылар боттары-ла төтөгелчир чорукту кылдып, калдар шип-тегелсеге чектестер тургатын моон му-рунда республика солунарыга пардан

турган чүдүлдерде эки билер бис. Крас-ноярскийн көдээ ажил-агый институту дооскан, зооинженер тускай эртемниг аны-як специалист Владимир Кол чоктаа чаа заповедниктин директорууда ажилдап берди. Районун база ажил-агыйларын удурукчулары-биле, тус черин чурттап чыгары-биле харылаалыг ажалдап эге-лээш.

Чир девискээрин эде көргөн соонда Баш-Хем, Менги-Хөл хостуг девискээр алаар. Ында салган салыг кумдалары, өске-даа ан-мен, балык-байлан камгалал чок артар деп барган. Бо черлерини са-лыг-чолу Ак-Айтыг-Хөл, Ойнаа, Оо-Хем ышкыш апар деп барганы дүвүренич. Ам ол девискээр «Тоора-Хем» совхозту чери апарган болганда, оон камгалалын бо совхозтуң талазында күншадерин кү-сөтүп, Бо черлерин докталам хайгаарал көрүп турар арга даамалын тургузары чу-гула.

Тождо бойдуз камгалалынын айтыры чүгө «Азас» заводиктин харылазын дээр болза, ол ыш эвес. Чыгыс-ла районда Тоора-Хемини, Сыстыг-Хемини аныгы-тыныш ажил-агыйларын, балык заводу дээш черлер-ле хей, Оон кадында ийи совхоз анык, бадтыкпал кээрге, алындаа барып чүдүр турар?

Токунун тайгаларында, хемер, хөдөөр кылдынып өңүлүр бажыкчыларын ки-вүдээш. Ында докталам турар кижилер ба-за бар апарган. Олар экспедиция, балык заводунуң ажилчылары бис дигир. Оларын кым хынап турары? Капкалар, чети-кер, дузактар, боо-моңгу дээр чүс-ле хей боор-дур. Ам дүжүр өлүр оңгарлар безин кыскалп каан боор-дур. Алдынчалар бис дигир кижилер база тыптып келген, Оларнын машиналарын кыжыл-лаа, чылы-даа Ойнаа талазынче үргүлүтү чоруур. Ол хире күчүлүг машина-техника хемин сүстүрүп турда, балык-байлан каяа турар, Ырбанын, Кара-Хашты долганган арга-арыг шаарарын калган. Моңу чүд дээр бис.

Районун чер-чер Советтери, бойдуз камгалалынын район комитети бар бүгү күшүгү эвилелсип алган, рейдлер ор-ганиастары чутула. Сыстыг-Хем, Ха-мыр, Ак-Сут, Улут-Оо, Биче-Оо хемерин оон-моон кезип турар төтөгелчир чүд-дараалып калган.

Районга чүгүлө херек специалистер бо-лур охотоводер, ийи, ыш ажыл-агыйын тускай эртемниглерин белекчээрине чогуур кичээлгөй салбап келген хараа-дактыг. Чир эшти баштайып болбаазыра-дылганын чорудар, алгы-кеш эттээр, эм ойттар, мылыс кургалдып тускай пектери район төвүнге ажыкташ, тускай магази-нерин район төвү Тоора-Хемге-даа, Кызыл хоорайга-даа чүгө ажыдын ап болбас деп? Рынок харылааларыне шипчин турар үеде ак ээлиг, балыкты, кат-чиникти, тоо-рукту салып тургаш, ола-ажык кирип алыр дээш тыныгыр ажылдаа келдиг эвесеп? Төрзөн бойдузвустуң салым-чо-лун холтап ап, оон камгалалы—үеңи не-гелесин, чият айтыры болу берген деп билер мен.

Ажычкан КОЛ. ССРЭ-нин Журналистер эвилелин келжигүт.

БОДАНЫР ҮЕ КЕЛБЭЭН БЕ?

«Бойдузду өскерткип, оон ча-гырмага ап, чартыры бистин соругулаз» деп чигизиги сестерин додуз кылдыр муру-нууска малп алган. Совет Эвилел тургустунуп кескири-ден эгелээш-ле, төрзөн чери-вистин бойдузду өскерткип, канал-бугалар кызып, хемер-ин, хөдөөрин сугларын бей-кээр чайып, бойдузду бей-лаан төтөгелеп, хоолураалы, боттарыныс хилинчектиг өлүмче чыгач келгенвистин херечилеи Арал далай, улут Волга хем, күчүлүг Енисей, тоолуургу чараш Байкал хөл дээш ышкыш черлерин агмы үеде байдал херечилеп тур-ар. Чүгө бойдузду, черини байдалы эскерип, экологтук дүвүрээзини тургузуп тура-рындаан алганда, чер кырында Узе-шалаан тура чылаткыны тымылан арга-арыг, ан-мен, үнүштер эвээлел, азы шуут чер кырындаан чилип турарын кижин бургуз билер.

Улетуур, туаг черлерини төлөвлөп ажалдап кылдыр өртөм-билгилд ажылдакчы-лар чүгө черле кезип үеи, оон салгалын бодалас, чы-гыс хүнүн бодалары? Мын-чал чоруктарыныкы чижээ кы-дыр чүгө бистин Тываымын иштинде ап көрүлөшкөн.

Электри энергиясы Тыва АССР-ге болгаш Хакас авто-номнуг облакка чедилешип турар дээш Саян-Шушенск-ини суг күжү-биле электри бүдүрүр станциязын тургус-кан соонда, күчүлүг кырган Енисей хемини суу көдүрүп, Шагаан-Арыг чамызаажын шыва ала берген болгай. Улу-г Улетуур тудугтарынын төлөвлөшкөн тургузуп турар үеде бүгү-ле болуур болуу-мас когарал чарыгалдарын санап-түшүп, төлөп каан боор-ла болгай. Суг алаачы ду-дуне бээр олар-белчирини, тараа шөлдөрүн, үнүштер-нин, Шагаан-Арыг хоорайын, Чаа-Хөл суурун өске черге көжөренин дээш бүгү чарыг-дал когаралдарын төлөп каан болбас.

Ынааарга ук суурларын чурттакчыларын калдымта салдарын, оларнын моралыг чидиргилерин кым санаады, оон канчаар эгелип, чүпү-биле төлөөлү? Чижээ кы-дыр Шагаан-Арыг далайын чүгө бойдузса чедирген эвээш өскө когаралары ма-наа чугалап көрүлөшкөн. Шагаан-Арыг чамызаажын

таварып, Сонгу чүгө күчү-лүг агымын угулаан Енисейн арга-ыштыг эртеринге, оон ортудуларыга турумчун, өзүн көүдөп турган эликтин, ак колданып чер хаваанын, кулусту, оонаштыр ийи-камын, ала-даштыг Хемик акынын тайгаларыга турган те-чүмалын баш сапы дыка эвээшээш болуп турар. Те-чүмал колдуу-ла Хакасия-нин девискээринге киригил бергелээш. Норка, оналтар, күндүс сугта эштар аныр болганда, олар уңгур-уларын эрик алаагы кылдыр. Далай суу көдүрүп келсе үеде оларнын уңгурларын суг ап, чаш ажы-төүл сугта дүжүп өлгөн-ле болгай.

Куштар аймаанда кара дээлелден, «уңгузду» деп адаар үгү, хову хартыгаз, коростыг, салыг торлаа, таргыт, Солоа дээр балык чеп чир эмир дээш ышкыш куштарын баш-сапы кончут эвээшээш. Хаяларга улаал, турумчун, өзүп-төрүр «кы-ыл-думчук» дээр куш шуут чиккен.

Шымаа, шиктыг чамызаажы турумчун чурттап турган ча-раа-чепен, үргүне эвес, бо-таны берген ажы-төл төрүр хелеске болгаш шипынар-наш хелеске олар шуут чит-кенер. Сонстарлар отря-дындаан полост, шитоморлин дээр ховар чылынар база чиктекенер. Ол чаа тымылан далайын черик амтынар-га чедирген когаралары ол болуп турар.

Каныг үнүштерге когарал чедирген тодараткы база артык эвес. Чүгө СССР-ини болган РСФСР-ини Кызыл дегеринде кир бажыт-тынген өскө ховартаан оты-мас когарал чарыгалдарын санап-түшүп, төлөп каан боор-ла болгай. Суг алаачы ду-дуне бээр олар-белчирини, тараа шөлдөрүн, үнүштер-нин, Шагаан-Арыг хоорайын, Чаа-Хөл суурун өске черге көжөренин дээш бүгү чарыг-дал когаралдарын төлөп каан болбас.

Ынааарга ук суурларын чурттакчыларын калдымта салдарын, оларнын моралыг чидиргилерин кым санаады, оон канчаар эгелип, чүпү-биле төлөөлү? Чижээ кы-дыр Шагаан-Арыг далайын чүгө бойдузса чедирген эвээш өскө когаралары ма-наа чугалап көрүлөшкөн. Шагаан-Арыг чамызаажын

галарынын когаралы 36,0 муң рубль ажып турар. Бо дээр-ге бойдуз байлаанга чедир-тинген когаралдарын эвээш чиктектен-дир.

Тыва хоюн төөгүлүт, чүд-дүгө тураскаалдыг черлери бола-ла ол далай дүвүнче буладуу берген. Ону дээш Улут-Хем районун чуртта-кчылар хүн бүрүе айтыры көдүрүп, ону ушту көжүр-енин дилеп турар. Шаа-шалаан бистерин ала-өбелдерин чүдүлө, тураскаалдыг чер-лерин чер санай кылбайн турганна болгай. Ол база-ла ханы уулдул болуп ужурул.

Ам улу-г хемчелерини са-гыш-сеткилин өйүп, дүвүрелд чоруур чүд — Шагаан-Арга-ны цемент заводу. Ол за-водун төлөвлөп докумен-терин кылган кижилер чүгө боттарын, харынын болаан улу-тур. Ында кижилерге чүгө чыгыс хүнүн ажы-а-лаам херек, өскөн соода үс-чайык-лаа хамаан» дээр улустар турар. Оларга кезип үс, келер салгал-даа херек чок.

Бижке цемент заводу херек деп чүвени кижин бүрүдү би-лэр. Ук заводту Енисей эринден ырадыр, төөгүлүг Хабыракан далага салдары хамаарышпас кылдыр өөренип көрүп, чон-биле сүмелешип тургаш, тулар ужурул тур-ган.

Бо заводтун Шагаан-Арыг хоорайын чурттакчыларга Енисей суун дамчытыр цемент доозунуна хоралык Тыванын Бойдуз камгалалы-нын комитетиниң специ-алистери тодараткан. РСФСР-ини Бойдуз камгалалынын курту-комитети болгаш Россияныкы бойдуз камгалал эвилел ба-за-ла ол экспертиза түнелин бадтыккан. Ол завод ыш ба-ла-ла тургустунар деп турда, оон хоралыг салдарынын дугайында республиканын эртем ажылдакчылары база-ла тода-раткан турган. Ындыг турбу-же, завод туттунуп-ла турар. Чече агаар-

